

Den nordiske oplysning og 1700-tallet i et konfessionskulturelt perspektiv

Invitationen til den anden nordiske konference for 1700-talsstudier i Uppsala (2017) inviterede os til at reflektere over, hvordan vi omtaler 1700-tallet som periode, og hvilket historiesyn dette bringer os. 1700-tallet fremstilles ofte og med rette som Oplysningstidens store århundrede. I den velkendte, klassiske skolebogsversion er der her tale om en emancipatorisk fortælling om en generation af *philosophes*, der bevæbnede med fornuft, i et opgør med kirken og kongemagtens kombinerede åndstyranni, befriede Europa fra overtroens lænker. Senere skulle dette revolutionerende opgør danne fundamentet for det moderne, liberale demokrati. I sådanne klassiske modernitetsfortællinger fremstår Oplysningstiden som en dominerende, ustoppelig bevægelse i Europa, der kulminerer med Den Franske Revolution. En sådan kulmination findes også i en mindre dramatisk, men ikke mindre forløsende, udgave i dansk historieskrivning i form af de store landboreformer i 1780'erne, særligt Stavnsbåndsløsningen i 1788, der ofte fremstilles som en særlig dansk, fredelig og konsensusorienteret vej ind i moderniteten.¹

I forlængelse af en diskussion om kønsblindhed i historiefaget, påpegede den svenske historiker Inger Hammar i sin afhandling fra

1999, at man i ligeså høj grad havde en tendens til at fortie religionens rolle historien. Historiefaget led simpelthen af *religionsblindhed*.² Vender man blikket mod 1700-talsforskningen, særligt i Norden, kan der være noget om kritikken for så vidt, at denne periode i religionens, teologiens og kirkens historie har været et underbelyst og utraditionelt forskningsfelt at beskæftige sig med – og det gælder i øvrigt også indenfor kirkehistorie. Interessen for kirke og religion i 1700-tallet er dog stigende både i og udenfor Norden. Endvidere er man i stigende grad blevet opmærksom på, at der ikke er noget nødvendigt historisk modsætningsforhold mellem oplysning og religion. Spørgsmålet er, hvilke redskaber vi har til at beskrive religionens historiske rolle i samfundet, i forskningen og i historieskrivningen med?

Et florerende bud inden for kirkehistorie har været at anvende *konfessionskultur* som et analytisk greb til at beskrive, hvorledes forskellige konfessioner både præger og præges af den samfundsmæssige og kulturelle historiske udvikling. De nordiske samfund er fra et kirkehistorisk perspektiv særegne, idet de siden Reformationen mere eller mindre har været monokonfessionelle, lutherske samfund. Man har ud fra dette i nordiske forskerkredse spurgt ind til, hvad den lutherske konfession har betydet for samfundsudviklingen i disse lande fra Reformationen til i dag. Et eksempel

på denne forskningsinteresse, som jeg selv er del af og som danner grundlag for min egen motivation til dette essay, er det tværfaglige forskningscenter LUMEN (*Center for the Study of Lutheran Theology and Confessional Societies*) på Aarhus Universitet, hvis hovedinteresse er at undersøge forholdet mellem konfessioner og samfundsudvikling i et *longue durée* perspektiv.³ Også her bliver begrebet konfessionskultur hyppigt benyttet til at beskrive denne relation. I dette essay vil jeg diskutere mulighederne for og svaghederne i at anvende begrebet konfessionskultur i studiet af 1700-tallets historie. Der er tale om en tilgang, der lægger op til at betone kontinuitet frem for brud i 1700-tallet som periode samt betydningen af forskellige konfessioner (som for eksempel lutherdommen i de nordiske lande) for den kulturelle og politiske samfundsudvikling såvel som for sociale normer og mentaliteter.

Oplysningstidens taksonomi

Oplysningen som begreb og periodebetegnelse har været omdiskuteret siden 1700-tallet, men har særligt siden 1970'erne været udsat for lidt af en fragmentering. En sand kaskade af oplysninger – den radikale, den moderate, den nationale, den atlantiske, den religiøse, den tidlige, den sene, den lange osv. – er med andre ord vokset frem. Denne øgede opmærksomhed på geografiske og nationale variationer har også ledt til formuleringen af en *Skandinaviske* eller *Nordisk Oplysning*, som i lighed med den tyske *Aufklärung* op gennem 1700-tallet var langt mere religiøst influeret end dens franske og hollandske modstykker.⁴

Fragmenteringen af oplysningsbegrebet giver i sig selv problemer. På den ene side risikerer man at udvande oplysningsbegrebet til en grad, hvor det betegner alt (og intet) i 1700-tallet. På den anden side kan man ikke bruge et 'klassisk' entydigt oplysningsbegreb uden i en eller anden grad at forsimpler historien.⁵ Det pragmatiske svar på dette problem er at tage forbehold for den analytiske kategorisering af

oplysningen overfor en mudret og sammensat virkelighed. Oplysningsfilosofferne satte som bekendt fornuften i højsædet for deres tidsalder, men, som Thomas Bredsdorff har bemærket, "sådan er der ingen mennesker der er, fra morgen til aften og natten med".⁶ En måde at anskue oplysningens udfoldelse i alle dens politiske, kulturelle og nationale kontekster er i stedet at anskue den, som Joachim Whaley foreslog allerede i 1981, som "a practical reform movement deeply concerned with political and social realities".⁷ Der er med andre ord forskel på ideologiske grundformuleringer af oplysningens idéer og samtidens behov for lavpraktiske og pragmatiske hensyn.

Selvom forestillingen om Oplysningen som et fundamentalt anti-religiøst projekt stadig har tilslutning, så har der gennem de seneste årtier etableret sig en stigende erkendelse af, at oplysningen kan anskues som en kompleks samling af fænomener snarere end som en singular filosofisk tænkemåde.⁸ Fremfor at anskue oplysningen som et fænomen, der kun fungerer på et abstrakt idéplan, som man kan slå til og fra afhængigt af situationen, lægges der altså op til at betragte den ud fra en kontekstuel og kausalitetsbestemt tilgang. Man kunne f.eks. anskueliggøre det historiesyn, sådanne overvejelser afføder, ved at se oplysningens udbredelse som en gradvis *synkronisering* mellem forskellige lag og områder i samfundet både synkront og diakront gennem historien. Gennem denne synkronisering blev oplysningen inkorporeret i en eksisterende kultur, der blandt andet var præget af (ikke nødvendigvis anti-fornuftige) religiøse idéer. Hermed lægges der op til at se religion ikke som en stopklods, men som en deltager i samfundsforandringen og som en central del af det levede liv.

Konfessionalisering og konfessionskultur

Indenfor især tysk kirkehistorie bliver perioden fra 1560 til 1650 i Europas historie ofte betegnet som *konfessionaliseringens tidsalder* (The Confessional Age). Udviklingen af denne

betegnelse forbindes i særdeleshed med de tyske historikere Heinz Schillings og Wolfgang Reinhards arbejder.⁹ Som Schilling har fremhævet, så udviklede de fire store kristne konfessioner (lutherdommen, calvinismen, katolicismen og den anglikanske kirke) sig efter Reformationen til "internally coherent and externally exclusive communities distinct in institutions, membership, and belief".¹⁰ Med *konfession* henvises der til den post-reformatoriske kristendoms vægtning af bekendelseskriterier og liturgier som konstituerende for det konfessionelle tilhørsforhold, som *Den Augsburgske Bekendelse* (1530) og *Konkordiebogen* (1580) har været det i lutherdommen. Begrebet *konfessionalisering* udspringer heraf som et religionssociologisk begreb i den forstand, at der henvises til institutionaliseringen af kirken samt dennes indvirkning på samfundet.¹¹ Antagelsen er, at kirke og religion i denne periode var bærende piller for den sociale orden, hvorfor religiøs og social forandring var uadskilkelige størrelser.

Historiografisk er begrebet konfessionalisering opstået i opposition til både social- og kulturhistorien i forsøget på at danne et begreb, der kunne rumme begge tilgange. I Schillings version kan begrebet konfessionalisering bruges til at fremhæve strukturelle og funktionelle ligheder fremfor forskelle mellem konfessioner – altså som et eksempel på den almene historisk-sociologiske effekt af kristendommen på tidlig moderne samfund. Dertil kommer en tese om, at konfessionalisering har haft en væsentlig betydning for etableringen af den tidlig moderne stat som et instrument for kongemagtens magtkonsolidering i samfundet samt disciplinering af befolkningen.¹² Det følger således, at begrebet er knyttet til tidlig moderne historie, som et trans-europæisk fænomen i kølvandet på konsolideringsperioden efter Reformationen.

Hvor Heinz Schilling anskuer Europas hovedkonfessioner som parallelle, men grundlæggende funktionelt ækvivalente systemer, der

vægter kirkens funktion som en regulerende og modererende faktor i samfundsdannelsen, så har den tyske kirkehistoriker Thomas Kaufmann karakteriseret forskellige konfessioners egenart og indbyrdes variation med begrebet *konfessionskultur*.¹³ Begrebet *konfessionskultur* betoner forskellige konfessioner og kulturers indbyrdes forhold; deres konstante parallelle og dynamisk udvekslende eksistens. Konfession kan skabe kultur (og kulturelle fænomener i bred forstand) og omvendt kan kultur skabe konfession. Med inspiration fra den canadiske filosof Charles Taylors begrebsbrug kan man sige, at *sociale forestillinger* indlejret i forskellige konfessioner både former og bliver formet af og i samfundet.¹⁴ Hvor konfessionalisering hos Schilling har været knyttet til det tidlige moderne, foreslår Kaufmann, at principielt også nutidens sociale forestillinger og idéer kan anskues i et konfessionskulturelt perspektiv – altså med udgangspunkt i samfundets konfessionelle grundlag. Konfessionskultur dækker således både over det samfund, der er fremvokset på baggrund af en konfessionalisering og den fortsatte kulturprægning, konfessioner udøver. Denne kulturprægning behøver ikke kun at finde sted på et nationalt, ideologisk niveau (som Kultur med stort K), men kunne også tænkes ind i mere folkelige traditioner, normativ adfærd, arkitektur, materialitet og landskab. På denne måde kan konfessionskultur forstås som det historiske resultat af konfessionalisering.

Er konfessionskultur ikke bare en eufemisme for at bedrive kirkehistorie, kunne man måske spørge. Både konfessionalisering og konfessionskultur har i høj grad fungeret som perspektiverende og rammesættende begreber indenfor kirkehistorie. Kaufmann fremhæver konfessionskultur som et aktivt og dynamisk begreb med vægt på samspillet mellem konfession og samfund. Konfessioner virker ikke kun fra oven, men fungerer også som en kulturel indlejring eller fælleskultur i samfundet. Kaufmann anlægger på denne

måde et tværfagligt perspektiv, særligt med inspiration fra kultur- og mentalitetshistorie, der er bredere anlagt end snæver kirkehistorie, i forsøget på at vise, at en konfession også ændres under indtryk af det samfund, den eksisterede i. Man kan rejse det naturlige spørgsmål, hvor stort et omfang begrebet konfessionskultur kan tænkes at have: skal det forstås som ét element blandt mange eller som selve grundlaget for kristne samfunds kulturhistorie? Svaret har i den grad været afhængigt af, hvorledes den enkelte historiker har omsat begrebet. Med Thomas Bredsdorffs bemærkning in mente, forekommer det mest overbevisende at anskue konfessionskultur som ét element blandt mange, der eksisterer i sammenspil med andre strømninger, som for eksempel Oplysningen. Som den danske teolog Bo Kristian Holm fremhæver, retter begrebet konfessionskultur en særlig opmærksomhed mod regionale variationer og særtræk inden for forskellige perioders store idéstrømme, idet han konkluderer, at: ”Med begrebet konfessionskultur bliver det lettere at forstå, hvordan Danmark på den ene side var en del af kulturelle strømninger i Europa, på den anden side gav mange af disse strømninger et tydeligt luthersk præg”.¹⁵ Jeg vil i det følgende give nogle eksempler på mulige områder for studier af konfessionskultur i 1700-tallet.

Konfessionskultur bragt ind i 1700-tallet

Reformationen medførte som bekendt tydelige og varige ændringer i kristnes forhold til kirke og tro. Samtidig, og ligeså bekendt, trak den lange spor ud i det verdslige liv. Med Reformationen blev kongen overhoved for kirken i sit kongerige. Det betød, at kirke og stat blev forenet, i den forstand at kirken blev et instrument for staten.¹⁶ I forhold til den danske enevælde kom lutherdommen som konfession nok klarest til udtryk i selve lovgivningen. Kongen var ifølge kongelovens første paragraf forpligtet på at ære, tjene og dyrke *Den Augs-*

burgske Bekendelse, hvilket senere blev implementeret i Christian V's *Danske Lov* (1683). Ifølge *Danske Lov*, der var skrevet med forbillede i den lutherske trestandslære, var kongen kirkens overhoved med eneret til at anordne alle religionssager – igen i henhold til *Den Augsburgske Bekendelse*. Ligeledes skulle al religionsudøvelse i kongens riger og lande stemme overens med den lutherske lære. Adskillige elementer i lovgivningen var udarbejdet direkte ud fra en luthersk kristendomsforståelse, blandt andet lovgivning om ægteskab, lydighed og ikke mindst strafferetten, der var bygget op efter de ti bud.¹⁷ Lovkomplekset blev selvsagt konstant udvidet, men *Danske Lov* bibeholdt ikke desto mindre sin grundlagskarakter igennem hele enevælden. Sideløbende fastholdt det teologiske fakultet (samt fra 1740'erne det juridiske fakultet) på Københavns Universitet sin uofficielle position som rådgivende (og i forhold til håndhævelse af censuren: tilsynsførende) instans for kongen og centraladministrationen i forbindelse med religiøse og moralske anliggender.¹⁸

Den konfessionelle arv afspejledes også i opfattelsen af statens ansvar over for samfundet og den enkelte kristne. Gennem eksempel fattigforsorg, skolevæsen og landboleve tog staten ansvar for at opdrage befolkningen til gode, kristne borgere, der kunne bidrage positivt til det fælles bedste. Et af de mest oplagte eksempler på videreførelsen af en specifikt luthersk tradition i det verdslige liv er skolen. Vigtigheden af at udbrede Luthers lære blandt landets ungdom var allerede blevet understreget i *Danske Lov*, og i løbet af første halvdel af 1700-tallet blev mulighederne for og kravene om at gå i skole kraftigt udvidet for den brede befolkning. I landets skoler og gymnasier skulle der undervises i Luthers *Lille Katekismus*, som under indtryk af pietismens opdragelses- og fromhedsideal blev suppleret af hhv. Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737) og senere den mere oplysningsinspirede Nicolai Edinger Balles *Lærebog i den Evang-*

elisk-Christelige Religion (1791). Disse lærebøger er i sig selv gode eksempler på, at det konfessionelle ideal blev påvirket af og udviklede sig med samtidens strømninger. Vigtigheden af at besidde et kendskab til Luthers lære blev fastholdt gennem hele 1700-tallet og blev endda forstærket med indførelsen af konfirmationen i reformationsåret 1736. Konfirmation, som en slags eksamination i Luthers lære, var en væsentlig forudsætning for erhvervelsen af borgerrettigheder og embeder.¹⁹ Det nok mest berømte eksempel på konfirmationens betydning fandt sted i årene op til statskuppet i 1784, hvor det konservative Høegh-Guldbergstyre bevidst udskød kronprins Frederiks konfirmation i to år i forsøg på at forhindre ham i at indtræde i statsrådet.

Den lutherske konfession er generelt nogenlunde identificerbar *fra oven* – det vil sige i forbindelse med den enevældige stats normer, lovgivning og socialpolitiske initiativer. Derimod er konfessionskultur *fra neden* som en slags folkelig fælleskultur på mange måder en langt vanskeligere størrelse at arbejde med, da der her sjældent refereres direkte til luthersk konfession eller tradition. I stedet må man rette blikket mod områder, hvor en konfessionel arv kan komme indirekte til udtryk i tankemønstre, diskurser, normer, adfærd, sædvaner og så videre, som for eksempel i forholdet mellem sognepræsten og lokalsamfund eller i forestillinger om husstand og familie, arbejdsetik, socialt ansvar og borgerdyd.²⁰ Man vil her forventeligt støde på et broget felt af idéer, hvor ideologiske forestillinger og praktiske hensyn krydser veje. For eksempel forsvandt forestillingen om den gode borger som værende et kristent menneske på ingen måde med oplysningen. Selv under 1780'ernes landboreformer, der er blevet kaldt højdepunktet for den oplyste enevælde i Danmark, var forsikringen om, at ophævelsen af stavnsbåndet også ville medvirke til at skabe gode kristne medborgere en vigtig del af legitimeringen af reformerne.²¹ Implementeringen – og ikke

mindst *legitimeringen* – af nye idéer byggede med andre ord videre på, men forandrede også, den eksisterende forestillingsverden.

Styrker og svagheder i begrebet konfessionskultur

Kan begrebet konfessionskultur imødekomme anklagen om religionsblindhed? Konfessionskultur er, som det blev antydnet i indledningen, i stigende grad blevet et samlingspunkt for tværfaglig forskning i protestantismens, særligt lutherdommens, betydning for samfundsudviklingen i Nordvesteuropa efter Reformationen. At anskue 1700-tallets oplysnings- og reformbevægelser i et konfessionskulturelt perspektiv betyder at have blik for den konfessionelle tradition, som disse bevægelser blev inkorporeret i og ofte legitimeret i forhold til. Styrken i begrebet konfessionskultur ligger i mine øjne netop i den tværfaglige, brede mentalitetshistoriske og historisk-sociologiske forståelse af religion og religiøsitet. Svagheden ved begrebet er imidlertid, at konfessionskultur, som en slags fælleskultur eller social forestilling, hurtigt kommer til at fremstå som passiv, udtalt og uden behov for nærmere kvalificering.

Den metodiske udfordring ved at anvende begrebet konfessionskultur ligger dels i at undgå at underspille eventuelle antagonistiske forhold op gennem historien og dels i at undgå at idyllisere forholdet mellem konfession og samfund. Konfessionskultur kan hurtigt blive til et grænseløst og teleologisk overbegreb, hvor alle kulturelle fænomener kan inkluderes i det. I forlængelse heraf ligger der i Kaufmanns fremskrivning af variation og særegenhed konfessioner imellem en risiko for at overspille forskellige konfessionskulturelle fænomener som værende specifikt konfessionelle/lutherske og ikke 'blot' udtryk for en almen kristen kulturarv. Enhver brug af begrebet konfessionskultur må således have blik for begrebets grænser samt kunne fremvise kausalitet mellem konfession og fænomen.

Hvorom alting er, anlægger begrebet konfessionskultur et perspektiv, der vægter

længerevarende kontinuitet og fælleskulturel kontekst som en vigtig ramme for studiet af 1700-tallets reform- og oplysningsbevægelser. Heri ligger endvidere en insisteren på, at religiøse idéer og konfessionelle traditioner har en aktiv forklaringskraft overfor – og andel i – den historiske udvikling. Dette perspektiv er vigtigt i forhold til at nuancere forståelsen af kirke, tro og kristendom, hvad enten man vil se dem som mere end blotte repræsentanter for et reaktionært, stillestående verdenssyn eller undtagelsesvis og isolerede bevægelser i forhold til den rationalistiske oplysningstids historiske progression. En forfølgelse af dette perspektiv vil, med alle nødvendige forbehold in mente, lede til en grundigere forståelse af oplysningen som bevægelse, sådan som den udfoldede sig i Norden, og i 1700-tallets samfund som helhed.

Eva Krause Jørgensen

Noter

¹ Nyere eksempler på denne tolkning inkluderer Claus Bjørn, *Dengang Danmark blev moderne eller historien om den virkelige danske utopi* (København, 1998); Uffe Østergaard, "Denmark: A Big Small State: The Peasant Roots of Danish Modernity", i John L. Campbell, John A. Hall og Ove K. Pedersen (red.) *National Identity and the Varieties of Capitalism: The Danish Experience* (Montreal, 2006); Birgit Løgstrup, "Den danske vej til moderniteten", *Temp – tidsskrift for historie*, 6, nr. 12 (2016), s. 59–73; se også Eva Krause Jørgensen, *Breaking the Chains: An Intellectual History of the Discursive Struggles over the Danish Agrarian Reforms, 1784–1797* (Aarhus, 2015).

² Inger Hammer, *Emancipation och religion: den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900* (Stockholm, 1999), s. 32; se også Bo Hanson, "Begreppet religionsblindhet", i Sven Arne Flodell (red.), *Religionsblindhet* ([s.l.], 2006), s. 135–157; Eugene McCarragher, "On a Certain Blindness in Historians", *Fides et Historia* 44:1 (2012), s. 54–60.

³ Samme udgangspunkt finder man også i forskningsprojekter og -netværk som ProNoLa (*Protestant Legacies in Nordic Law: Uses of the Past in the Construction of the Secularity of Law*) ledet af Lisbeth Christoffersen ved Københavns Universitet, der undersøger protestantismens betydning for nordiske retsopfattelser, og EPCOT (*Eucharistic, Political and Cultural Organizational Transformation before, under and after the Reformation*) ledet af Jette Bendixen Rønkilde ved Aarhus Universitet, der undersøger nadverens betydning for samfundsorganisation på tværs af konfessioner.

⁴ For eksempel Nina Witoszek, "Fugitives from Utopia: the Scandinavian enlightenment reconsidered", i Øystein Sørensen og Bo Stråth (red.) *The cultural construction of Norden* (Oslo, 1997), s. 73ff.; Thomas Bredsdorff, *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fonustens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur* (København, 2003); Kasper Eskildsen, "Den nordeuropæiske oplysning", *Fortid og Nutid*, nr. 1 (2005); Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Renate Ringvej, *En pokkers Skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellem sensur og ytringsfrihed* (Oslo, 2014), s. 226 ff.

⁵ Jeffery D. Burson, "Reflections on the Pluralization of Enlightenment and the notion of theological Enlightenment as process", *French History*, 26:4 (2012), s. 524–537 (s. 524). DOI: <https://doi.org/10.1093/fh/crs117>

⁶ Bredsdorff 2003, s. 9.

⁷ Joachim Whaley, "The Protestant Enlightenment in Germany", i Roy Porter og Mikuláš Teich (red.), *The Enlightenment in National Context* (Cambridge, 1981), s. 106–118 (s. 108). DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511561283.009>

⁸ Nyere eksempler kunne være Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (Oxford, 2001); John Robertson, *The Case for the Enlightenment: Scotland and Naples 1680-1760* (Cambridge, 2005); Anthony Pagden, *The Enlightenment And Why it Still Matters* (Oxford, 2013). For et forsvar for den teologiske eller religiøse oplysning se David Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna* (Princeton, 2008).

⁹ Se Wolfgang Reinhard, "Konfession und Konfessionalisierung in Europa", i Wolfgang Reinhard (red.), *Bekennnis und Geschichte: die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang* (München, 1981);

Heinz Schilling, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung: eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Libbe* (Gütersloh, 1981); Wolfgang Reinhard og Heinz Schilling (red.), *Die katholische Konfessionalisierung* (Gütersloh, 1993).

¹⁰ Heinz Schilling, "Confessional Europe", i Thomas A. Brady Jr., Heiko A. Oberman og James D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (Grand Rapids, 1995), s. 641.

¹¹ Schilling 1995, s. 641 f.

¹² Schilling 1995, s. 643.

¹³ Thomas Kaufmann, "What is Lutheran Confessional Culture?", i Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism* (Leiden, 2016), s. 125–148 (s. 128). DOI: https://doi.org/10.1163/9789004303737_007

¹⁴ Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, 2007), s. 171 ff.

¹⁵ Bo Kristian Holm, *Reformationen i Danmark: teologi og kultur* (Aarhus, 2017), s. 17.

¹⁶ Carsten Bach-Nielsen, "1500–1800", i Carsten Bach-Nielsen og Jens Holger Schjørring (red.), *Kirkens Historie*, bind 2 (København, 2012), s. 280.

¹⁷ Nina Javette Koefoed, *Reformationen i Danmark: lovgivning og samfundsudvikling* (Aarhus, 2017), s. 17.

¹⁸ Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo, 2014), s. 339.

¹⁹ Holm 2017, s. 14.

²⁰ Forsøg på dette kan findes i Rosemarie van den Breemer, José Casanova og Trygve Wyller (red.), *Secular and Sacred? The Scandinavian Case of Religion in Human Rights, Law and Public Space* (Göttingen, 2014); Per Ingesman (red.), *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism* (Leiden, 2015); Leen van Molle (red.), *Charity and Social Welfare: The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780–1920* (Leuven, 2017); Heinrich Assel, Anselm Steiger og Axel E. Walter (red.), *Reformatio Baltica: Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums* (Berlin, 2017); Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example* (Göttingen, 2018). Kirken og teologiens samt præstens og menighedens rolle i lokalsamfundene udgør i sig selv et interessant felt, se for eksempel Michael Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen: danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750–1848, belyst ved trykte prædikener: en politisk-idehistorisk undersøgelse* (København, 1997); Nils Gilje og Tarald Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, (Oslo, 2002); Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750* (Gjern, 2009); Tine Reeh (red.), *Religiøs oplysning: Studier over kirke og kristendom i 1700-tallets Danmark-Norge* (København, 2017).

²¹ Jørgensen 2015, s. 111 ff.